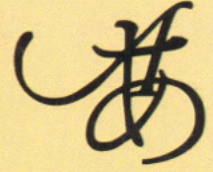

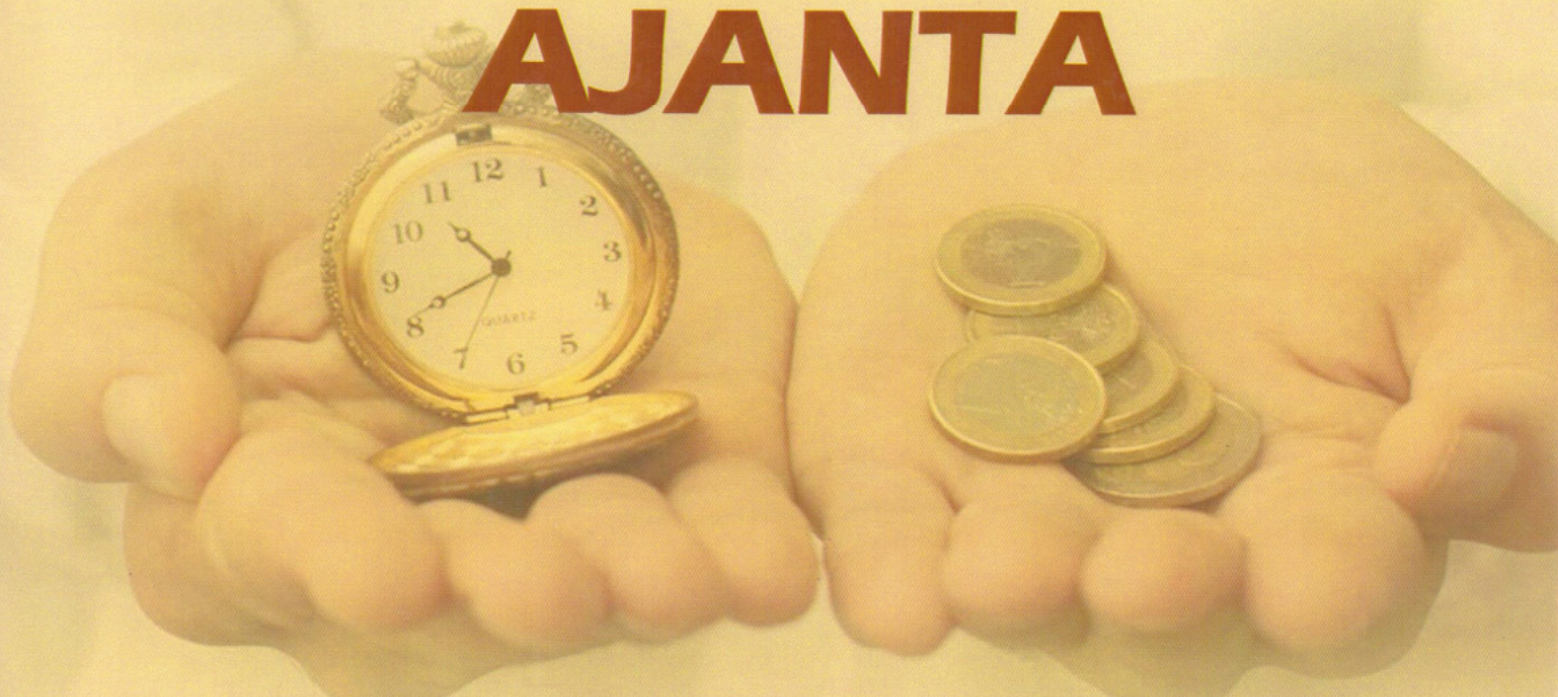
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

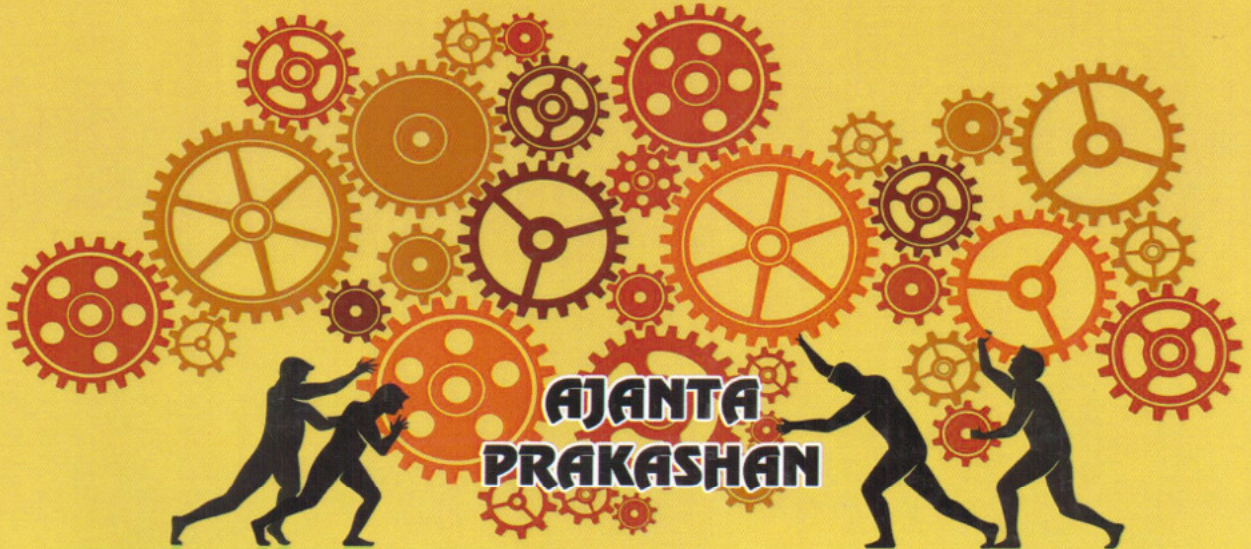
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

**AJANTA
PRAKASHAN**

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

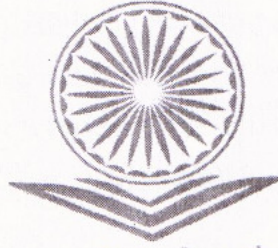
Issue - I

Marathi Part - I

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

२४. ग्रामीण साहित्य : बहुजनवाद आणि रविंद्र ठाकूर यांचे साहित्य

डॉ. रंजिल गजेंद्र साहेबराव

शि. गु. रा. गे. शिंदे महाविद्यालय, परांडा, ता. परांडा, जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना

स्वतंत्र भारतात जे नव साहित्य प्रवाह निर्माण झाले. जनसाहित्य, आदिवासी साहित्य, ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्याद्वारे सवर्ण, उच्च व मध्यमवर्गीय संवेदनेला नाकारते, "... स्वतःचे जीवन मांडण्याचे प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. अन्याय, अत्याचार स्वीकारण्याचे नव्हे म्हणजेच या साहित्याची भूमिका परिवर्तनाची आहे. ती केवळ आर्थिक समतेचा व केवळ सामाजिक समतेचा पुरस्कार करणारी नसून संपूर्ण समतेचा पुरस्कार करणारी आहे." असे मत या. वा. वडस्कर देतात.

महात्मा फुले, शाहू, आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून मानवी मूल्यांची चेतना वाढीस लागली. मराठीतील ग्रामीण साहित्य चळवळ लेखनातून खेड्यातील माणसांपर्यंत महात्मा फुलेंची प्रेरणा पोहचविण्याचा प्रयत्न करित आहे. आनंद यादवांसारखे लेखक ग्रामीण चळवळीच्या माध्यमातून बहुजनांमध्ये साहित्य चेतना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करित आहेत. या. वा. वडस्करांच्या मते, " स्वतंत्र भारतात बहुजनांमधून लोकशाहीवादी, समतावादी, बुद्धीवादी चेतना निर्माण झाली पाहिजे" म्हणजेच आधुनिक जीवनात बहुजनांचा विकास प्रबोधनाच्या वाटेवरून होणे आवश्यक आहे. साहित्य कलेच्या क्षेत्रात त्यांच्या महान संस्कृतीचे दर्शन घडणार आहे आणि त्यांची दिशा बौद्ध संस्कृतीत, सोबतच असली पाहिजे कारण ही संस्कृती कला साहित्याची ऐतिहासिक आधार मानला जातो.

बहुजनवादी साहित्य समीक्षेचे स्वरूप

डॉ. रविंद्र ठाकुरांची समीक्षा समाजशास्त्रीय स्वरूपात येते. त्यांच्या समीक्षा ह्या वास्तवाला धरून केलेल्या आहेत. समाजाचा आरसा म्हणून जसे साहित्याकडे पाहिजे जाते त्याच विशिष्टांगाने साहित्यालाही समाजाची जोडगोळी झालेली आहे.

रविंद्र ठाकूर यांच्या ग्रामीण साहित्य समीक्षेचे बहुजनवादी स्वरूप

डॉ. रविंद्र ठाकूर यांनी पाश्चात्य विचारवंतांचा अभ्यास केला. साहित्यातही पाश्चात्य विचारांचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. प्रथमतः अठराव्या शतकाच्या मध्यास युरोपात व्हॉल्टेअर, रुसो, गिबन यांचे चिंतनविचार समाजात होणाऱ्या राजकीय जाणिवांचे मूळ सामाजिक जीवनात कसे रुजलेले याचा शोध घेणारे होते. या संबंधी डॉ. रविंद्र ठाकूर म्हणतात, "चित्र, शिल्प, संगीत, नृत्य आणि साहित्य या पाच प्रमुख कलाप्रकारांपैकी साहित्य या कलाप्रकाराची स्वरूप निश्चिती करणे हे कला विशारदांना नेहमीच आव्हानात्मक ठरत आले आहे. साहित्य हाही एक कला प्रकारच असला तरी त्याचे माध्यम भाषा हे स्वभावतःच आशययुक्त असून ते मुलतः सामाजिक विनिमयाचे साधन आहे." म्हणून साहित्याची निर्मिती स्वान्तसुखाय होत असते.

कला निर्मिती ही बाब व्यक्तिगत आहे. तरी पण कलेचा आस्वादन, विश्लेषण आणि मुल्यांकन हे समाजात घडत असल्याने समाज वास्तवच असतात. चित्र आणि शिल्प कलांच्या बाबतीतही हा विचार तेवढाच लागू पडतो. कारण त्या कलाही विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणातच वाढत असतात. तेथेही प्रत्येक कलावंत आपला रसिक वर्ग डोळ्यासमोर ठेवूनच आपली कला निर्मिती करित असतो. रसिकांच्या अपेक्षांचा, प्रचलित सामाजिक रुढी, परंपरा आणि अभिवृद्धीचा परिणाम जाणवतो.

साहित्य आणि समाज यांच्यातील संबंधाचा वस्तुनिष्ठ अभ्यासात अत्यंत चिकित्सक दृष्टीने मांडलेली आहेत. सर्वप्रथम साहित्य आणि समाजाचा संबंध फ्रान्समधील मादाम स्टाइल या विद्वाने मांडलेला आहे. इ.स. १८०० मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'Da la literature

considerdan surapport avec ies institutiond sociales' हा ग्रंथ समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीनुसार केलेल्या साहित्याभ्यासाचा मापदंड मानला जातो. त्यांनी जर्मन साहित्यातून त्या समाजाच्या राजकीय जाणिवा स्पष्ट करून साहित्य आणि समाज यांचे संबंध सुस्पष्ट केले आहेत.

डॉ. रविंद्र ठाकूर यांना समाज आणि साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंधाचा समाजशास्त्रीय अंगाने मूलभूत तत्त्वाची अभ्यास करण्याची आवश्यकता वाटत होती.

'१९५४ मध्ये अमेरिकन सोशियोलॉजिकल असोसिएशनच्या वार्षिक बैठकीत 'sociology of Art' या विषयावर एक परिसंवाद आयोजित करण्यात आला होता. आता तर या स्वरूपाचा अभ्यास हा त्याच्या नेहमीच्या कार्याचा एक भाग होऊन आस्था निर्माण झाली आहे. स्वीडनमध्ये आयोजित करण्यात आलेल्या १९६७ 'इंटरनॅशनल काँग्रेस ऑफ इस्थेटिक्स' च्या सहाव्या अधिवेशनात 'Art of Society' या विषयाचा समावेश करण्यात आला होता.'^४

कोणत्याही समाजात भौतिक आणि अभौतिक अशी द्विस्तरीय स्वरूपाची सांस्कृतिक संदर्भ वगळून साहित्याचा अभ्यास होत नाही.

डॉ. रविंद्र ठाकूरानी समाजशास्त्रीय समीक्षा ही साहित्याशी कशी निगडित आहे याचे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट वर्णन केलेले आहे. "समाजशास्त्रीय समीक्षा साहित्य कृतीचे मुल्यमापन करण्याचा दावा करत नाही. ही समीक्षा मुख्यतः वर्णनाचे किंवा एखाद्या विशिष्ट साहित्य प्रकार विशिष्ट काळात का जन्माला, फोफावला, त्याने ठराविक असे स्वरूप का धारण केले याचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्नही समीक्षा करते. एकंदरीत साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध शोधण्याचा त्याचे अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्रीय समीक्षा करते. यात समाज साहित्यावर होणारा परिणाम आणि साहित्याचा समाजावर होणारा परिणाम अशा दोन बाजू असल्या तरी पहिल्या बाजूवर अधिक भर दिला जातो. आणि तसा तो देण्यात आला आहे. असे या समीक्षेच्या इतिहासावरून दिसून येते. समाजशास्त्रीय समीक्षेचे प्रयोजन स्पष्ट होते."^५

डॉ. रविंद्र ठाकूर समाजशास्त्रीय विवेचन करतात आणि त्याच प्रकारे साहित्याचा समाजाशी अन्वयार्थ लावतात. या स्वरूपाची मराठी समीक्षा येते. यावरून गो.म.कुलकर्णी स्पष्ट करतात, "समाजरचनेचे घटक आणि साहित्य संरचनेचे घटक यांचे अनन्य संबंध स्पष्ट करणे हे समाजशास्त्रीय साहित्य समीक्षेचे प्रमुख प्रयोजन आहे. साहित्यिकाची मूळ प्रवृत्ती त्याची कला, प्रेरणा, त्यांच्या युगाने त्यांच्यापुढे उभ्या केलेल्या सांस्कृतिक समस्या विशिष्ट युगात विशिष्ट आशयाला किंवा आविष्कार पद्धतीला आलेले महत्त्व, निर्मिती साहित्याचा समाज मनावर होणारा परिणाम, साहित्याकडे पाहण्याचा तत्कालीनांचा दृष्टीकोन त्याची समीक्षा मूल्ये, वाचकांची व एकंदर वाङ्मय व्यवहाराची स्थिती, गती, तत्कालीन जीवनदृष्टी, परंपरा, आचारविचारांची पद्धती या सर्वांचाच विचार समाजशास्त्रीय समीक्षेत अभिप्रेत असतो. समाजशास्त्राला महत्त्वाचा वाटणाऱ्या विविध अंगांच्या दृष्टीने साहित्याचा विचारही समीक्षा करते. समाजशास्त्रीय समीक्षेचे प्रथम आणि महत्त्वाचे काम म्हणजे एकंदर कला व्यवहार विशिष्ट समाजाच्या संरचनेशी विविध सांस्कृतिक घटकांशी कसा आणि कोणकोणत्या प्रकारे संबंधित आहे हे स्पष्ट करणे हे असते."^६

उपरोक्त विधानावरून असे स्पष्ट होते की, समाजशास्त्रीय समीक्षेत समाजातील विविध अंगांना साहित्य स्पर्श ही दृष्टी समाजशास्त्रीय पद्धतीची ठरते.

मराठी साहित्याच्या अभ्यासासाठी समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धतीचा पुरस्कार करताना डॉ. सदानंद मोरे लिहितात, "साहित्यकृती हे एक स्वतंत्र आणि स्वायत्त 'युनिट' मानून तिच्यातूनच तिचा अभ्यास करणे ही एक पद्धत आहे व ती आवश्यक आहे. परंतु साहित्यकृतीचे संपूर्ण आग्रह अनाढायी आहे. खरे म्हणजे साहित्यकृतीच्या बाहेर जाऊन केलेला अभ्यास काही साहित्य स्वायत्ततेला बाधा आणणारा असतो हे

मानने चुकीचे आहे. अशा अभ्यासाने तिच्या आकलनास, आस्वादास आणि पर्यायाने समीक्षेलाही मदतच होईल.”^{१७} साहित्य कृतीच्या बाहेर जाऊन केलेला अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्रीय स्वरूपाचा अभिप्रेत आहे.

डॉ. रविंद्र ठाकूर यांची ग्रामीणता व प्रादेशिकतेसंदर्भात भूमिका

ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिकता या संदर्भातील डॉ. रविंद्र ठाकूरांनी उकल केली आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीचा विचार करताना ‘ग्रामीणता’ आणि ‘प्रादेशिकता’ याचे आरंभ स्वरूप विचारात घेणे गरजेचे ठरते. या संदर्भात डॉ. रविंद्र ठाकूर स्पष्ट करतात, “प्रादेशिकता ही संज्ञा पहिल्यांदा वापरली गेली त्यावेळी त्या संज्ञेच्या वापरात सहेतुकता होती. वि.स. सुखठणकराने ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ या कथा संग्रहावर ‘आठ प्रादेशिक कथा’ असे शिर्षक छापले. ते त्यात गोमंतकालीन जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण चित्र होते. म्हणूनच त्यांच्यानंतर लिहिणाऱ्या दिघ्यांना आपण प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणत असलो तरी त्यांनी स्वतः मात्र आपल्या कादंबऱ्यांना कुठेही प्रादेशिक म्हटलेले नाही. मात्र त्यांनी ‘ग्रामीण’ हा शब्द वापरला आहे. म्हणजे ‘ग्रामीण’ या शब्दालाही इतिहास आहे. पॅंडसे, दांडेकर यांच्या कोकणचे जीवनचित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या आणि माडगुळकरांच्या ‘बनगरवाडी’मुळे ‘प्रादेशिक’ हा शब्द पुन्हा पुढे आला. तत्कालीन मध्यमवर्गीय लेखकांनी लिहिलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यापासून या कादंबऱ्यांचे वेगळेपण दाखविण्यासाठी हा शब्द सार्थपणे वापरला गेला. सामान्यतः प्रादेशिक दुरतेमुळे आतापर्यंत जे जीवन अस्पष्ट राहिले होते. त्यास मुखर करणाऱ्या साहित्यास आम्ही प्रदेश म्हटले असून जे आमच्या अवतीभोवती होते. परंतु केवळ खेड्यातले म्हणून दुर्लक्षित राहिले होते. त्या जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या साहित्यास आम्ही ‘ग्रामीण’ हा शब्द वापरला.”^{१८}

ग्रामीण आणि प्रादेशिक या काही वेगवेगळ्या संज्ञा नाहीत. परंतु काही समीक्षकांनी या संज्ञांमध्ये जाणीवपूर्वक भेद केला आहे. या संदर्भात मधु कुलकर्णी ग्रामीण व प्रादेशिक मधील भेद व व्यापकता मांडताना म्हणतात, “ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य यामध्ये काहीही भेद मानलेला आढळतो. पण परिसर म्हणजेच प्रदेश. हे मान्य असल्यास ग्रामीण व प्रादेशिक या दोन्हीही संज्ञा तशा समान धर्मांच आहेत, हे मान्य होण्यास हरकत नाही. किंचितसा फरक मानायचाच झाला तर प्रादेशिक ही संज्ञा ‘ग्रामीण’ या संज्ञेपेक्षा जास्त व्यापक आहे. असे फार तर म्हणता येईल.”^{१९}

डॉ. रविंद्र ठाकूर यांनी समीक्षकांचे मत घेतले होते. आणि स्वतः त्यांनी ‘प्रादेशिक’ हा शब्द वापरताना ग्रामीण व प्रादेशिक या संकल्पनेची उकल करण्यासाठी अनेक समीक्षकांच्या विचारांना समोर ठेवून आपले विचार स्पष्ट करताना, “त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण स्वरूपाचे लोकजीवन असा अर्थ अभिप्रेत असतो. त्यामुळे शेवटी प्रादेशिक कादंबरी ही ग्रामीण कादंबरीच मानावी लागते.”^{२०} म्हणजेच प्रादेशिक कादंबरी म्हणजे ग्रामीण होतेच परंतु शहराचाही समावेश होऊ शकतो हा विचार मांडला आहे.

संदर्भसूची

१. ठाकूर, डॉ. रविंद्र, “मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा” दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि.पुणे, २००७, पृ. १९.
२. कित्ता ---”--
३. कित्ता ---”--
४. कुलकर्णी, गो.म. “मराठी साहित्यातील स्पंदने”, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे १९८५, पृ. १७-१८.
५. मोरे, सदानंद, “मध्ययुगीन साहित्याची समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धती”, मराठी अभ्यास परिषद, धुळे, अधिवेशन, पृ. ३.
६. ठाकूर, डॉ. रविंद्र, “मराठी कादंबरी: समाजशास्त्रीय समीक्षा” दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे २००७, पृ. २५.
७. ठाकूर, डॉ. रविंद्र, “मराठी ग्रामीण कादंबरी”, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९९३, पृ. १८८.